

O'ZBEK MILLIY TAFAKKURIDA BAXT SEMALI LEKSEMALARNING IFODA ETILISHI

Shukurullayeva Ozoda Furqat qizi

Shukurullayeva2026@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek milliy tafakkurida "baxt" semali leksemalarning lingvomadaniy va semantik xususiyatlari tahlil qilinadi. Baxt tushunchasining oila, farovonlik, tinchlik, sog'lik, omad va qut-baraka kabi milliy qadriyatlar bilan bog'liqligi yoritiladi.

Kalit so'zlar: baxt, leksema, milliy tafakkur, lingvomadaniyat, semantika, qadriyat, qut-baraka.

Аннотация: В статье анализируются лингвокультурные и семантические особенности лексем с семой «счастье» в узбекском национальном мышлении. Раскрывается связь понятия счастья с семьёй, благополучием, миром, здоровьем, удачей и национальными ценностями.

Ключевые слова: счастье, лексема, национальное мышление, лингвокультура, семантика, ценность, благополучие.

Abstract: The article analyzes the linguocultural and semantic features of lexemes with the seme "happiness" in Uzbek national thought. It examines the relationship between happiness and such national values as family, well-being, peace, health, fortune, and prosperity.

Keywords: happiness, lexeme, national thought, linguoculture, semantics, national values, well-being.

Kirish. Til xalqning milliy tafakkuri, dunyoqarashi, tarixiy tajribasi va ma'naviy qadriyatlarini o'zida aks ettiruvchi muhim vositadir. Har bir xalqning borliq, inson, hayot va qadriyatlar haqidagi tasavvurlari muayyan til birliklari orqali ifodalanadi. Shu jihatdan til birliklarini milliy-madaniy xususiyatlar bilan bog'liq holda o'rganish zamonaviy tilshunoslikning dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi.

O'zbek milliy tafakkurida baxt tushunchasi inson hayotining muhim ma'naviy-axloqiy qadriyatlaridan biri sifatida namoyon bo'ladi. Mazkur tushuncha faqat shaxsiy quvunch yoki muvaffaqiyatni emas, balki oila, farzand, sog'lik, tinchlik, farovonlik, mehr-oqibat va qut-baraka kabi qadriyatlarni ham qamrab oladi. O'zbek tilida *baxt*, *baxtiyor*, *saodat*, *tole*, *iqbol*, *omad*, *qut*, *baraka* kabi leksemalar ushbu semantik maydonning asosiy birliklarini tashkil etib, xalqning baxt haqidagi qarashlarini turli ma'no qirralari orqali ifodalaydi.

Adabiyotlar tahlili. Til, milliy tafakkur va madaniyat o'rtasidagi munosabat masalasi zamonaviy tilshunoslikda lingvomadaniyatshunoslik, kognitiv tilshunoslik hamda semantika doirasida keng o'rganilgan. Xususan, V.A. Maslova lingvomadaniyatshunoslikda til birliklarini xalqning milliy dunyoqarashi va madaniy qadriyatlari bilan uzviy aloqada tadqiq etish zarurligini ta'kidlaydi. V.V. Vorobyov tadqiqotlarida esa til va madaniyat munosabati lingvistik shaxs hamda milliy-madaniy dunyo manzarasi bilan bog'liq holda yoritiladi.

O'zbek tilshunosligida ham til birliklarining milliy-madaniy xususiyatlarini o'rganishga alohida e'tibor qaratilgan. N. Mahmudov tilning xalq tafakkuri, milliy ruhiyati va madaniyati bilan bog'liqligini tadqiq etib, til birliklari milliy dunyoqarashni aks ettirishini ko'rsatadi. D. Xudoyberganovanning lingvokulturologiyaga oid tadqiqotlarida esa o'zbek tilidagi matn va til birliklarining madaniy mazmuni, milliy konseptlar hamda ularning lisoniy ifodasi tahlil qilingan.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqolada psixoanalitik, tavsifiy-tahliliy, badiiy-tahliliy, kontekstual tahlil, germeneytik tahlil, psixologik tahlil va matn tahlili metodlaridan foydalanildi.

Natijalar va muhokama. O'zbek tilidagi "baxt" semali leksemalarni tahlil qilish natijasida mazkur semantik maydonning markazida baxt leksemasi turishi, *baxtiyor*, *saodat*, *tole*, *iqbol*, *omad*, *qut*, *baraka* kabi birliklar esa unga turli mazmuniy belgilar orqali yaqinlashishi aniqlandi. Ushbu leksemalarni birlashtiruvchi umumiy sema inson uchun ijobiy baholanadigan holat — yaxshi hayot, muvaffaqiyat, farovonlik, ruhiy qoniqish va ezgu natijaga erishish bilan bog'liq. Biroq har bir leksema ushbu umumiy mazmunning muayyan qirrasini ifodalashi bilan farqlanadi. "Baxt" leksemasi mazkur semantik maydonning yadroviy birligi hisoblanadi. "O'zbek tilining izohli lug'ati"da uning ma'nolari insonning hayotidan mamnunligi, orzu-istaklarining amalga oshishi, omad va muvaffaqiyat bilan bog'liq holda izohlanadi.¹² Shu sababli *baxt* leksemasi boshqa yaqin ma'noli birliklarga nisbatan umumlashtiruvchi xususiyatga ega. O'zbek nutqida *baxtli hayot*, *baxtli oila*, *baxtli inson*, *baxtli kelajak*, *baxtga erishmoq* kabi birikmalarning faol qo'llanishi ham uning keng semantik imkoniyatlarini ko'rsatadi.

Baxtiyor leksemasi "baxt" semasini bevosita ifodalovchi birliklardan biri bo'lib, baxtga erishgan, hayotidan mamnun va xursand insonning holatini tavsiflaydi. *Baxt* ot sifatida tushuncha va holatni nomlasa, *baxtiyor* ko'proq shu holatga ega shaxsning sifatini bildiradi. *Baxtiyor inson*, *baxtiyor oila*, *baxtiyor hayot* kabi birikmalarda mazkur leksemaning ijobiy emotsional-baholovchi xususiyati namoyon bo'ladi. Demak, *baxt*—

¹² O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildli / A. Madvaliyev tahriri ostida. — Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006–2008. "Baxt" maqolasi.

baxtiyor munosabatida bir tushunchaning holat va uning egasi orqali ifodalanishi kuzatiladi.

Saodat leksemasi ham baxt semantik maydonining muhim birliklaridan sanaladi. Mazkur leksema baxt, farovonlik va yaxshi hayot mazmunlarini ifodalashi bilan *baxt* leksemasiga yaqin turadi. Biroq *saodat* soʻzida yuksak ruhiy qoniqish va farovonlik maʼnosi kuchliroq seziladi. *Saodatli hayot, saodatga erishmoq* kabi birikmalarda insonning nafaqat muayyan vaziyatdagi muvaffaqiyati, balki umumiy hayotiy farovonligi nazarda tutiladi. Shu jihatdan *saodat* baxt tushunchasining maʼnaviy va ruhiy tomonini ifodalashda faol birlik hisoblanadi.

“Baxt” semantik maydonida tole leksemasi oʻziga xos oʻrin egallaydi. Uning semantik tarkibida taqdir, nasiba va insonning hayot yoʻli bilan bogʻliq maʼnolar yetakchilik qiladi. Oʻzbek tilidagi *tolei baland, tolei bor, tolesiz* kabi birliklarda inson hayotining muvaffaqiyatli yoki muvaffaqiyatsiz kechishi muayyan nasiba bilan bogʻlanadi. Bu esa milliy tafakkurda baxtning faqat insonning shaxsiy faoliyati natijasi emas, balki hayotda unga nasib etadigan yaxshilik sifatida ham idrok qilinishini koʻrsatadi.

Iqbol leksemasida baxt tushunchasi istiqbol, yuksalish, ravnaq va muvaffaqiyat bilan uygʻunlashadi. Lugʻaviy jihatdan u baxt va omad bilan bir qatorda kelajakdagi yuksalish hamda ravnaq mazmunlarini ham anglatadi. *Iqboli baland, iqboli porloq* kabi birikmalarda insonning kelajagi ijobiy baholanadi. Demak, *tole* koʻproq taqdir va nasibaga yaqinlashsa, *iqbol* baxtning istiqbol va muvaffaqiyat bilan bogʻliq qirrasini namoyon qiladi.

Omad leksemasi esa “baxt” semantik maydonining muvaffaqiyat bilan bevosita bogʻliq qismini tashkil etadi. Oʻzbek tilida *omadi kelmoq, omadi chopmoq, omadli boʻlmoq* kabi birliklar biror ishning yaxshi yakunlanishi yoki inson uchun qulay vaziyat yuzaga kelishini anglatadi. Frazologik birliklarda ham omad inson faoliyatidagi muvaffaqiyat va qulay natija bilan bogʻlanadi. *Baxt* inson hayotining keng va davomli ijobiy holatini anglatishi mumkin boʻlsa, *omad* koʻpincha maʼlum vaziyat, faoliyat yoki natijaga nisbatan ishlatiladi. Shu jihatdan “omad” semantik jihatdan “baxt”ga yaqin boʻlsa-da, ularning qoʻllanish doirasi toʻliq bir xil emas.

Oʻzbek milliy tafakkurida “baxt” semantik maydonini ifodalashda qut va baraka leksemalari alohida milliy-madaniy ahamiyatga ega. *Qut* yaxshilik, fayz va saodat bilan bogʻliq mazmunlarni anglatga, *baraka* neʼmatning moʻl-koʻlligi, unumdorligi va fayzini ifodalaydi. Oʻzbek xalqining kundalik nutqida *xonadonga qut kirdi, qut-barakali xonadon, barakali umr, barakali rizq* kabi birikmalar uchraydi. Ushbu birliklarda baxt alohida shaxsning ruhiy kechinmasidan kengayib, xonadon va oila farovonligini ham qamrab oladi.

Ayniqsa, qut-baraka tushunchasi oʻzbek milliy tafakkurida moddiy va maʼnaviy farovonlikning birligi sifatida namoyon boʻladi. Insonning mol-dunyosi koʻpligidan tashqari, oilasidagi ahillik, rizqning barakasi, xonadonning fayzi va osoyishtaligi ham baxt

belgisi sifatida baholanadi. Shu sababli *qut* va *baraka* leksemalari “baxt” semantik maydonining milliy-madaniy jihatdan eng xarakterli birliklari qatoriga kiradi.

Tahlil davomida baxt tushunchasining oila va farzand bilan semantik aloqasi ham muhim ekanligi kuzatildi. O‘zbek nutqida *oilaviy baxt*, *farzand baxti*, *baxtli turmush*, *baxtini ko‘rmoq* singari birikmalarning mavjudligi baxt tushunchasining oilaviy qadriyatlar bilan mustahkam bog‘langanini ko‘rsatadi. Xalq maqol va hikmatlarida ham oila, farzand, ahillik, sog‘lik va tinchlik inson hayotining asosiy qadriyatlari sifatida talqin etiladi. O‘zbek xalq maqollari milliy tafakkurning ko‘p asrlik tajribasini aks ettiruvchi manba sifatida bu semantik bog‘lanishlarni aniqlash imkonini beradi.

Xulosa. Olib borilgan tahlillar o‘zbek milliy tafakkurida “baxt” tushunchasi keng semantik va milliy-madaniy mazmunga ega ekanligini ko‘rsatdi. *Baxt*, *baxtiyor*, *saodat*, *tole*, *iqbol*, *omad*, *qut*, *baraka* kabi leksemalar umumiy “baxt” semasi asosida birlashsada, ularning har biri mazkur tushunchaning muayyan ma’no qirrasini ifodalaydi. Xususan, *baxt* semantik maydonning markaziy birligi sifatida namoyon bo‘lsa, *saodat* ruhiy farovonlikni, *tole* nasiba va taqdirni, *iqbol* istiqbol va ravnaqni, *omad* muvaffaqiyatni, *qut* va *baraka* esa fayz, farovonlik hamda xonadon osoyishtaligini anglatadi. “Baxt” semali leksemalarning o‘zbek xalqining milliy qadriyatlari bilan uzviy bog‘langanini ham ko‘rsatadi. Oila, farzand, sog‘lik, tinchlik, mehnat, rizq-ro‘z va qut-baraka baxt haqidagi milliy tasavvurlarning muhim tarkibiy qismlarini tashkil etadi. Ayniqsa, baxtning oila va yaqinlar farovonligi bilan bog‘liq holda idrok etilishi uning o‘zbek milliy tafakkuridagi o‘ziga xos jihatlaridan biridir. “Baxt” semali leksemalar oddiy lug‘aviy birliklar bo‘libgina qolmay, o‘zbek xalqining dunyoqarashi, hayotiy tajribasi, ma’naviy ideallari va qadriyatlar tizimini aks ettiruvchi lingvomadaniy vositalar sifatida namoyon bo‘ladi. Ularni semantik va lingvomadaniy jihatdan tadqiq etish o‘zbek tilining milliy-madaniy xususiyatlarini hamda xalqning olamni lisoniy idrok etish tarzini yanada chuqurroq anglash imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Маслова В. А. Лингвокультурология: учебное пособие для студентов высших учебных заведений. – Москва: Академия, 2001. – 208 с.
2. Воробьев В. В. Лингвокультурология: теория и методы. – Москва: Российский университет дружбы народов, 1997. – 331 с.
3. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo‘llarini izlab. O‘zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 2012. – № 5.

4. Xudoyberganova D. Matnning antropotsentrik tadqiqi. – Toshkent: Fan, 2013. – 136 b.
5. O‘zbek tilining izohli lug‘ati: 5 jildli / A. Madvaliyev tahriri ostida. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.
6. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati. – Toshkent: O‘qituvchi, 1978. – 405 b.
7. Shomaqsudov Sh., Shorahmedov Sh. Hikmatnoma: o‘zbek maqollarining izohli lug‘ati. – Toshkent: O‘zbek sovet ensiklopediyasi Bosh redaksiyasi, 1990. – 528 b.
8. Mirzayev T., Musoqulov A., Sarimsoqov B. O‘zbek xalq maqollari. – Toshkent: Sharq, 2005.
9. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. – Jizzax: Sangzor, 2006. — 92 b.
10. Usmonova Sh. Lingvokulturologiya. – Toshkent, 2019.

